

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een debat over 'de kroning'

Bank, J.T.M.; NN NN

Citation

Bank, J. T. M. (1998). Een debat over 'de kroning'. In *Wilhelmina. Een feestelijke inhuldiging in De Nieuwe Kerk. Catalogus De Nieuwe Kerk* (pp. 21-21). Amsterdam: NN. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3560>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3560>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

G.J.J. Heerma van Voss[■]

1 INLEIDING

De term sociale cohesie is een voor het juridisch onderzoek nieuw begrip. De wetenschappelijk onderzoeker die deze term gebruikt zal moeten aanduiden wat hij ermee bedoelt. Er bestaat geen algemeen aanvaarde methode om vast te stellen of er wel of geen sociale cohesie is, men zal moeten beargumenteren waarom deze er op een bepaald gebied meer of minder is.

Wanneer we spreken over sociale cohesie komt dat meestal juist omdat we het tegendeel vrezen: een gebrekkige of afwezige sociale cohesie. Het is opmerkelijk dat voor deze eigenlijke problematiek geen Nederlands woord bestaat. Ook een via het Latijn geconstrueerd woord als dihesie bestaat niet. Wel wordt het aan Durkheim ontleende begrip anomie gebruikt, maar dit is al evenmin fraai Nederlands en ook niet algemeen bekend. In het sociaal recht wordt wel de term sociale uitsluiting gehanteerd, onder meer in recente Europese documenten.¹

Juristen en beoefenaren van andere disciplines bezien de problematiek vanuit zeer uiteenlopende invalshoeken. Voor allen is het van belang zich te realiseren dat het recht zowel een bemiddelende (compatibiliserende), cohesiebevorderende rol kan spelen als juist een sta in de weg kan zijn en de cohesie verminderen.

Sociale cohesie duidt ook niet op een specifieke sector van de samenleving. In de justitiebegroting wordt gewezen op aspecten rond criminaliteit, veiligheid en geschillenbeslechting², een ander ziet in eerste instantie problemen rond de multi-culturele samenleving of de gevolgen van technologische ontwikkelingen. Een sociaalrechtbeoefenaar denkt vooral aan de door Schuyt aangeduide problematiek van het 'er niet bijhoren' (in de zin van werkloos zijn of arm) of het 'er niet bij mogen horen' (door discriminatie en zwakke rechtspositie).³

Voor het sociaal recht is sociale cohesie allerm minst een nieuw thema. Het vak is juist ontstaan en dikwijls verder ontwikkeld aan de hand van een verminderde onderlinge samenhang in de samenleving als gevolg van grote maat-

■ Prof. mr. G.J.J. Heerma van Voss is hoogleraar sociaal recht aan de RU Leiden.

1 Art. 1 Overeenkomst betreffende de sociale politiek, gesloten tussen de lidstaten van de EG met uitzondering van het Verenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië en Noord-Ierland.

2 *Kamerstukken II*, 1997/98, 25 600, hfdst. VI, nr. 2, p. 13-14, 21.

3 K. Schuyt, *Sociale cohesie en sociaal beleid*, Amsterdam: De Balie 1997, p. 18.

schappelijke veranderingen. Het ontstond als reactie op de ontwrichting veroorzaakt door de industriële revolutie: het wegvallen van traditionele arbeidsverbanden, de invoering van het vrije arbeidscontract en van de groot-schalige, machinale industrie. Ging het daarbij eerst om maatregelen op het gebied van veiligheid, gezondheid, rusttijden en sociale zekerheid, geleidelijk werden de arbeidsverhoudingen ingebed in het normale privaatrecht door regeling van de individuele en collectieve arbeidsovereenkomst.

Ook grote sprongen voorwaarts in het sociaal recht waren vaak een reactie op tekenen van maatschappelijk gebrek aan cohesie: zo werden zowel de oprichting van de Internationale Arbeidsorganisatie in 1919 als de arbeidsduurverkorting van de jaren twintig duidelijk bevorderd door de ervaringen van de Eerste Wereldoorlog en de revoluties in Rusland en Duitsland. Na de Tweede Wereldoorlog kreeg het sociaal recht weer een belangrijke impuls als reactie op de voorafgaande crisis- en oorlogsjaren: begonnen werd aan de ontwikkeling van de verzorgingsstaat en gesproken werd van een 'rechtsorde van de arbeid', welk terrein voor het eerst omvattend juridisch werd geregeld.⁴

Wanneer we momenteel spreken over sociaal-juridische ontwikkelingen in verband met sociale cohesie dan lijkt de discussie zich op weer een nieuw terrein te richten. De vraag is niet meer óf er sociale zekerheid moet zijn, maar nu of het stelsel nog wel aan zijn doelstelling beantwoordt. Bevordert het de sociale cohesie wel voldoende als er zo vele arbeidsongeschikten en langdurig werklozen zijn? En vervult het arbeidsrecht nog wel voldoende zijn maatschappelijk integrerende functie?⁵ Gezocht wordt naar nieuwe methoden om de doelstellingen van sociale cohesie door het sociaal recht inhoud te geven, aangepast aan de problematiek van vandaag. Ik wil dat uitwerken aan de hand van drie thema's: de aanpassingen van het sociaalezekerheidsstelsel, de inschakeling van uitkeringsgerechtigden in het arbeidsproces en de wijzigingen in de arbeidsverhoudingen.

2 VAN VERZORGINGSSTAAT NAAR VERZEKERINGSSTAAT

Sedert de jaren tachtig heeft zich een omslag voorgedaan in de ontwikkeling van het stelsel van sociale zekerheid. De steeds verdere groei werd beëindigd: de laatste belangrijke uitbreiding van het stelsel was de AAW van 1976, een wet die in 1998 weer werd afgeschaft. In verband met het toenemende aantal uitkeringsgerechtigden werd overgegaan tot diverse bezuinigingen: van het ontkoppelen van uitkeringen en loonontwikkeling, tot rechtstreekse ingrepen in de hoogte en de duur van zowel de WW- als de WAO-uitkeringen.⁶ De problemen die de Partij van de Arbeid heeft ervaren bij de forse ingreep in de

4 Vgl. M. Ruppert, *Naar een rechtsorde van de arbeid*, Den Haag: J.N. Voorhoeve 1959.

5 Vgl. 'De uitdagingen van het sociaal recht, 10 jaar later', themanummer SR 1996, p. 253-330.

6 A.T.J.M. Jacobs, *Veranderend sociaalezekerheidsrecht*, Lelystad: Koninklijke Vermande 1997.

WAO begin jaren negentig zijn tekenend voor het moeizame proces van bewustwording van de samenleving dat er werkelijk een nieuwe fase is ingetreden. Niettemin valt ons stelsel ook na die bezuinigingen in Europees verband nog niet in negatieve zin uit de toon, al zijn sommige arbeidsongeschikten voor het eerst minder goed af dan in andere landen.⁷

Sinds het aantreden van het 'parse' kabinet-Kok is echter een aantal wijzigingen ingevoerd die een meer fundamentele wijziging van het stelsel beoogden. Het concept van 'marktwerking' moest ook in de sociale zekerheid worden doorgevoerd. Dit betreft in de eerste plaats de privatisering van de Ziektewet in 1996, waarbij de werkgever voortaan verantwoordelijk is voor doorbetaling van loon gedurende het gehele eerste jaar van ziekte.⁸ Daarnaast gaat het om de invoering van de mogelijkheid van een eigen risico en premie-differentiatie in de WAO in 1998.⁹ Met deze ontwikkelingen is Nederland betrekkelijk uniek in Europa. Enerzijds is het interessant dat Nederland hierin experimenteert en in dit opzicht wordt het dan ook met argusogen door andere landen gevolgd. Anderzijds bestaat er bij velen grote vrees dat zieke werknemers en sommige arbeidsongeschikten door de nieuwe maatregelen onvoldoende verzekerd zullen blijken te zijn indien hun werkgever nalatig blijft om zich bijvoorbeeld zelf te verzekeren tegen dit risico. Hiermee zien we al de eerste mogelijke voorwerpen van onderzoek. Dit betreft vraagstukken van economische (in hoeverre zijn bepaalde groepen werkelijk de dupe geworden van de bezuinigingen van de afgelopen jaren), van rechtssociologische (in hoeverre werkt het nieuwe systeem volgens de bedoeling en doen zich ook de gevreesde problemen rond sommige werkgevers voor?) en van juridische aard (welke tekortkomingen heeft de nieuwe wetgeving en hoe zou deze moeten worden bijgesteld?).

In sociaalrechtelijke publicaties is op deze ontwikkelingen doorgaans veel kritiek geleverd. Zo trok een auteur zelfs een vergelijking met 'de dodenrit', een liedje van drs. P., waarin een echtpaar met kinderen op een slee door het winterse Rusland op weg naar Omsk wordt achtervolgd door een troep hongerige wolven en één voor één de kinderen moet opofferen. Criteria als 'wie speelt het mooist viool' bepalen daarbij de volgorde.¹⁰ In deze visie zijn de wijzigingen in het socialezekerheidsstelsel slechts offers in afwachting van volgende ingrepen.

Toch kan de sociaalrechtbeoefenaar niet volstaan met zijn politieke oordeel over de wenselijkheid van dergelijke maatregelen. We hebben hier te maken met nieuwe vormen van sociaal recht, die een specifieke regeling vragen. En

7 G.J.J. Heerma van Voss, 'De sociale zekerheid: het einde van de geschiedenis?', *SR* 1993, p. 231.

8 WULBZ, Wet van 8 februari 1996, *Stb.* 1996, 134.

9 Wet Pemba van 24 april 1997, *Stb.* 1997, 175, 391; M.J.A.C. Driessen, 'Pemba: afgod, paradijs of gewoon een privaatput?', *SR* 1998, p. 312-317; W.J.P.M. Fase, 'De poeha van Pemba', *SMA* 1998, p. 54-61.

10 G.J. Vonk, 'Met paars op weg naar Omsk', *SMA* 1997, p. 570-582.

we zullen dus nauwkeurig onderzoek moeten doen naar de beste vormgeving van het zich ontwikkelende nieuwe stelsel van sociale zekerheid.

Privatisering van de sociale zekerheid vereist een nieuwe privaatrechtelijke regelgeving die is toegespitst op de sociale aspecten. De in 1998 ingevoerde Wet op de Medische Keuringen vormt daarvan een voorbeeld.¹¹ Deze beoogt te sterke risicoselectie door de werkgever te voorkomen. Maar er zullen ook nieuwe regels moeten komen voor de werkwijze van de uitvoeringsinstellingen, die in toenemende mate op contractbasis zullen gaan werken. En er valt wellicht te leren van andere stelsels van sociale zekerheid waarin het privaatrecht een grotere rol speelt, zoals het aansprakelijkheidsrecht in de Verenigde Staten.¹² Het is duidelijk dat hier ook een gebied ligt voor samenwerking tussen juristen en economen.¹³

3 INSCHAKELING IN DE ARBEID

Het tweede onderwerp betreft de vraag in hoeverre we iets kunnen veranderen aan de situatie waarin te veel mensen vastlopen als zij eenmaal een uitkering ontvangen op grond van het stelsel van sociale zekerheid. Dit stelsel begon als een uitzonderingsstelsel: onder strikte voorwaarden kwam een kleine groep mensen in aanmerking voor een uitkering omdat zij niet meer in staat waren door arbeid in hun levensonderhoud te voorzien. Maar het stelsel heeft zich ontwikkeld tot – oneerbiedig gezegd – een fonds waaruit mensen een uitkering krijgen die om allerlei redenen uit het arbeidsproces worden gestoten. Ik noem niet alleen het bekende misbruik van de WAO als vergulde afvloeiingsregeling. Hetzelfde gebeurt doordat advocaten op grote schaal gebruikmaken van de mogelijkheid van ontbinding van de arbeidsovereenkomst door de kantonrechter via de ‘pro forma-procedure’, om zonder serieuze toetsing de WW te gebruiken om ontslag te vergemakkelijken. Onderzoek kan worden gedaan naar de vraag hoe de aansluiting van de WW op het ontslagrecht kan worden verbeterd.

Velen die eenmaal een uitkering hebben, worden hierdoor zodanig gestigmatiseerd of raken hun zelfvertrouwen in die mate kwijt dat zij reeds daarom minder kansrijk worden op de arbeidsmarkt. Het is een belangrijke uitdaging ook voor het sociaal recht om ertoe bij te dragen dat aan deze situaties een einde komt.

Dit is uiteraard niet een kwestie van mensen eenvoudig meedelen dat arbeidsongeschiktheid volgens de wet alleen aan de orde is als men minder dan voorheen kan verdienen en dat de arbeidsongeschiktheidskeuring dus

11 Wet van 5 juli 1997, *Stb.* 1997, 365, 636, 770 en 771.

12 L.J.M. Aarts & Ph.R. de Jong, *Private voorziening van sociale zekerheid in de praktijk*, 's-Gravenhage: VUGA 1996; B. Barentsen, 'Procederen over uitkeringen, Het litigation-probleem in de Workers' Compensation', *AA* 1998, p. 481-490.

13 Vgl. ook K.P. Goudswaard, 'Sociale zekerheid en Europese integratie', *SMA* 1997, p. 294-302.

niet de vraag betreft of men al dan niet wordt 'afgekeurd' en vervolgens een levenslange uitkering mag gaan genieten.

Het betekent echter wel dat de socialezekerheidswetgeving radicaler dient te worden gewijzigd dan de afgelopen jaren is gebeurd. Niet zozeer om de uitkeringen te verlagen, maar om de voorwaarden te verzwaren en de begeleiding te versterken. Ik doel dus niet op de wetgeving die de sancties in de sociale zekerheid heeft verzwaard en ongenueanceerder gemaakt.¹⁴ Veeleer valt te denken aan de pogingen die worden gedaan om de preventie te versterken. Het is tekenend dat in de WW van 1987 nog altijd het ontvangen van uitkering voorop staat. De mogelijkheid van scholing vindt men pas achterin de wet en was ook jarenlang niet uitgewerkt. Terwijl de volgorde juist andersom zou moeten zijn: eerst kijken hoe de betrokkene aan het werk kan blijven en pas als dat beslist niet mogelijk is, een uitkering toekennen. Hetzelfde geldt voor de Algemene bijstandswet die in 1996 werd vernieuwd: de uitstroom naar werk was hier wel nadrukkelijk een doelstelling, maar veel meer substantiële wijzigingen dan dat alleenstaande ouders eerder moeten gaan werken bracht de nieuwe wet niet.¹⁵

Natuurlijk zijn ook de oplossingen voor dit probleem niet simpel. Het gaat bijvoorbeeld om het bieden van plaatsen om werkervaring op te doen. Het paarse kabinet heeft veel werk gemaakt van de zogeheten integratie van werkzoekenden en de reïntegratie van gehandicapten. Voor de eerste groep werd op 1 januari 1998 een wet van kracht,¹⁶ voor de tweede op 1 juli 1998.¹⁷ Het is de taak van de sociaalrechtbeoefenaar om de vormgeving van deze nieuwe wetten te bestuderen en bijdragen te leveren aan de ontwikkeling. Hoe is bijvoorbeeld de rechtspositie van de werkzoekende die in een Melkert-baan of als banenpooler te werk wordt gesteld? In de genoemde wet is weliswaar bepaald dat de werkzoekende een arbeidsovereenkomst krijgt met de gemeente die hem ergens te werk stelt, maar de vraag is of dat voldoende is. Ook onderzoek naar de concrete ervaringen met dergelijke projecten is van groot belang.

In Groot-Brittannië kunnen regeringen door het ontbreken van de noodzaak van coalitievorming radicale keuzen doorvoeren. Het is opvallend dat juist de Labourparty die in 1997 na 18 jaar conservatief bewind aan de macht is gekomen, deze mogelijkheid wil benutten om te komen tot een vergelijkbare

14 G.C. Boot, *Sancties in de sociale zekerheid (WW), Gevolgen voor de rechtspraak*, Deventer: Kluwer 1996; E.E.V. Lenos, *Bestuurlijke sanctietoepassing en strafrechtelijke waarborgen in de sociale zekerheid*, (diss. Leiden) Lelystad: Vermande 1998.

15 G.J.J. Heerma van Voss, 'De nieuwe Abw: een tussenstap, geen keerpunt', *NJB* 1996, p. 10-15.

16 Wet inschakeling werkzoekenden van 4 december 1997, *Stb.* 1997, 760; A.J.C.M. Geers 'Ongelijkheidscompensatie door het subsidiëren van arbeid', in: L. Betten e.a. (red.), *Ongelijkheidscompensatie als roode draad in het recht (Rood-bundel)*, Kluwer: Deventer 1997, p. 25-37; J.M. Fleuren-van Walsem, 'Wet inschakeling werkzoekenden: een verkenning van de rechtspositie van de werkzoekende', *SMA* 1998, p. 215-221.

17 Wet op de (re)integratie arbeidsgehandicapten van 23 april 1998, *Stb.* 1998, 290.

fundamentele wijziging van het stelsel van sociale zekerheid.¹⁸ Ook daar stuiten de veranderingen in de eerste plaats op onbegrip, zeker ook in de achterban van Labour. Maar het zal interessant zijn om te bezien in hoeverre men er daar in slaagt het stelsel om te vormen van een vangnet tot een trampoline, zoals de vaak gebruikte beeldspraak luidt.

4 WIJZIGINGEN IN DE ARBEIDSVERHOUDINGEN

Ten slotte wil ik als derde categorie problemen rond sociaal recht en sociale cohesie noemen de gevolgen van de grote wijzigingen die zich voordoen in het arbeidsbestel.¹⁹ Hoewel formeel de wetgever zoveel mogelijk arbeidsverhoudingen tracht te vangen in de regeling van het arbeidscontract is de praktijk beduidend pluriformer. In de jaren tachtig hebben de flexibele arbeidsrelaties een grote vlucht genomen. De wetgever heeft thans een nieuwe regeling getroffen voor oproepcontracten en uitzendkrachten in de Wet Flexibiliteit en zekerheid, die op 1 januari 1999 wordt ingevoerd.²⁰ De mogelijkheid om contracten voor bepaalde tijd te verlengen zonder de plicht tot opzegging daarvan wordt verruimd. Hier dient zich weer een gebied aan van mogelijk verminderende sociale cohesie, waar het recht kan bijdragen aan oplossingen. De nieuwe wetgeving zal in de praktijk moeten worden beproefd en dus ook door juristen kritisch gevolgd. Ook vanuit oogpunt van gelijke kansen en gelijke behandeling van mannen en vrouwen verdient deze ontwikkeling bijzondere aandacht.²¹

Daarnaast kennen we de flexibilisering in het algemeen. De arbeidstijden zijn verruimd. De bescherming van de werknemer wat betreft de arbeidsomstandigheden (veiligheid, gezondheid en welzijn) worden steeds meer aan de onderneming en privaatrechtelijke instituten, zoals Arbo-diensten overgelaten.²² Dit zijn ontwikkelingen die vragen om een kritische bestudering en evaluatie.²³ Ook de flexibilisering van pensioenen neemt een grote vlucht, terwijl in toenemende mate aandacht wordt gevraagd voor de positie van de oudere werknemer. Zo is al een discussie ontbrand over de vraag in hoeverre

18 Vgl. 'New Deal gaat Britse jongeren aan verplicht tijdelijk werk helpen', *de Volkskrant* 5 januari 1998.

19 Vgl. M.G. Rood, *Naar een nieuw sociaalrechtelijk denkraam*, afscheidsrede Leiden, 's-Gravenhage: Centrum voor Arbeidsverhoudingen Overheidspersoneel 1997; P.F. van der Heijden, 'Een nieuwe rechtsorde van de arbeid', *NJB* 1997, p. 1837-1844.

20 Wet van 14 mei 1998, *Stb.* 1998, 300, 332.

21 Vgl. T. van Peijpe, *Employment Protection under Strain*, Deventer: Kluwer Law International 1998.

22 G.J.J. Heerma van Voss, 'Van onmondige arbeider tot calculerende burger, Het mensbeeld in het arbeidsomstandighedenrecht 1946-1996', in: C.J. Loonstra e.a. (red.), *Arbeidsrecht en mensbeeld 1946-1996, jubileumbundel Vereniging voor Arbeidsrecht*, Deventer: Kluwer 1996, p. 141-154.

23 F.J.L. Pennings (red.), *Flexibilisering van het sociaal recht*, Deventer: Kluwer 1997.

deze kan worden gedwongen om mee te werken aan overplaatsing in een 'lagere' functie, de zogenaamde 'demotie'.²⁴

De aankondiging van Philips dat de 'baan voor het leven' verleden tijd is, schokte onlangs de natie. Maar hier gaat het eigenlijk om het signaleren van een proces dat zich sluipenderwijs al vergaand heeft voltrokken. Dit betekent niet noodzakelijkerwijs dat zekerheid van de werknemer dient weg te vallen. Het is heel wel mogelijk om werkzekerheid te bieden, terwijl tegelijkertijd een grote flexibiliteit bestaat ten aanzien van de inhoud van de taken. De werknemer dient echter in de toekomst er rekening mee te houden dat hij gedurende zijn arbeidsleven regelmatig van taak zal wisselen en zich voortdurend zal moeten bijscholen om zijn kennis bij te houden. Scholing belooft een belangrijk begrip te worden. In Leiden bestaat het voornemen om hieraan een onderzoeksproject te wijden. Momenteel is scholing geregeld op diverse plaatsen in het sociaal recht, in CAO's, in socialezekerheidswetten enzovoorts. De vraag is in hoeverre een arbeidsrechtelijke regeling wenselijk is.

Ook in het collectieve arbeidsrecht doen zich ingrijpende wijzigingen voor. De functie van de CAO om de arbeidsvoorwaarden collectief te reguleren wordt bedreigd door pogingen om het instrument van algemeenverbindendverklaring te beperken. Anderzijds heeft de CAO als instrument tot collectieve regulering van arbeidsvoorwaarden de laatste jaren ook wat in belang ingeboet als gevolg van de decentralisatie van de arbeidsverhoudingen. Meer zaken worden overgelaten aan het ondernemingsniveau. De Grafimedia-CAO vormt een voorbeeld van de juridische problemen die dit mee brengt: de CAO moet hier de ondernemer en ondernemingsraad de bevoegdheid geven om binnen door de CAO aangegeven grenzen aan zelfregulering te doen. Daarmee erkennen de vakbonden schoorvoetend ook de rol van de ondernemingsraad in dit spel.²⁵ Anderzijds kan de CAO in belang toenemen indien de wetgever aan decentralisatie doet. De regeling voor uitzendkrachten in de Wet Flexibiliteit en zekerheid laat veel over aan de CAO. De CAO-onderhandelaars zijn inmiddels dan ook al in twee blokken uiteengevallen. En op Europees niveau zien we de regelgeving door de sociale partners toenemen: zo werden overeenkomsten over ouderschapsverlof en deeltijdwerk door de Raad van ministers omgezet in EG-richtlijnen.²⁶ Wellicht dat het betrekken van de sociale partners bij de sociaalrechtelijke regelgeving kan bijdragen aan sociale cohesie doordat betrokkenen meer worden ingeschakeld bij het vinden van oplossingen.

Door de genoemde decentralisatie heeft ook de ondernemingsraad geleidelijk in belang gewonnen. De bevoegdheden van de ondernemingsraad op het

24 M.Y.H.G. Erkens & A.T.J.M. Jacobs, 'Leeftijd en arbeid – beschouwing van een STAR-nota', *SMA* 1998, p. 14-20.

25 L.A.J. Schut, 'CAO-recht langs de lijnen van geleidelijkheid', *SMA* 1998, p. 222-225, 222.

26 R. Blanpain, 'Sociale partners en de Europese Unie: taak en legitimatie', in: L. Betten e.a. (red.), *Ongelijkheidscompensatie als roode draad in het recht (Rood-bundel)*, Kluwer: Deventer 1997, p. 285-298.

gebied van de arbeidsvoorwaarden zijn nog beperkt en wetgever en sociale partners blijken nog steeds huiverig om de ondernemingsraad de bevoegdheid te geven om regelingen te treffen die individuele werkgever en werknemer binden. Maar wel vond in de herziening van de WOR die op 4 maart 1998 van kracht werd de gedachte van een actief onderhandelende en met de werkgever contracterende ondernemingsraad ingang.²⁷ Het lijkt dan ook een kwestie van tijd tot de ondernemingsraad zich ook meer gaat bemoeien met de arbeidsvoorwaarden. Een en ander kan de problematiek oplossen van de geringe betrokkenheid van werknemers met de onderhandelingen over arbeidsvoorwaarden. En ook dat is een aspect van sociale cohesie.

Ten slotte kan worden gewezen op de 'normalisering' van de ambtelijke arbeidsverhoudingen. De (in elk geval gevoelsmatig) zeer sterke rechtspositie van het overheidspersoneel wordt daarbij veranderd in de richting van die van de civielrechtelijke werknemer. Ook hier gaat het privaatrecht een steeds grotere rol spelen en de overheid dient zich in toenemende mate te gedragen als een 'marktpartij': meer gericht op dienstverlening en meer afgerekend op resultaten. Daarnaast is er sprake van privatisering van diverse overheidsdiensten. Ook deze processen verdienen aandacht vanuit de vraag in hoeverre de sociale cohesie hierbij blijft behouden.

5 TEN SLOTTE

Uit het voorgaande blijkt dat het sociaalrechtelijk onderzoek naar sociale cohesie in het bijzonder betrekking heeft op de fundamentele veranderingsprocessen op het sociaal terrein en de juridische vormgeving daarvan. Dat betekent niet dat het gehele sociaal recht onder het onderzoeksgebied sociale cohesie valt. Het thema sociale cohesie vormt een eigen invalshoek. Onder de noemer sociale cohesie valt vooral dat onderzoek te brengen dat betrekking heeft op ontwikkelingen die potentieel de sociale cohesie kunnen verzwakken en regelingen die er specifiek op zijn gericht om de sociale cohesie te versterken. Wel zijn het wellicht de meest aan discussie onderhevige aspecten van het sociaal recht die al gauw onder de noemer sociale cohesie vallen. Maar dat is voor een onderzoekprogramma natuurlijk geen enkel bezwaar.

27 Wet van 14 februari 1998, *Stb.* 1998, 107; P.F. van der Heijden, 'WOR 1998', *SMA* 1998, p. 207-214.